

Zbigniew KLIMIUK 

Akademia Mazowiecka, Wydział Nauk Społecznych, Płock, Polska

Halyna PETRYSHYN 

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa, Polska

Etapy i efekty rozwoju gospodarczego Włoch po II wojnie światowej do lat 90. XX w.

Stages and Effects of Economic Development in Italy after World War II until the 1990s

• Abstrakt •

W artykule przeanalizowano etapy rozwoju gospodarczego Włoch od połowy XIX w. do lat 90. XX w. Gospodarka Włoch stanowi ciekawy przykład wśród rozwiniętych krajów kapitalistycznych. W latach powojennych Włochy, startując z niskiego poziomu rozwoju gospodarczego, w dość szybkim tempie stały się jedną z potęg przemysłowych świata. Lata 50. i 60. były okresem dynamicznego uprzemysłowienia tego kraju, który spowodował powstanie i dynamiczny rozwój szeregu nowoczesnych gałęzi przemysłu, zwłaszcza chemicznego i maszynowego. Włochy były nawet uważane za przykład „cudu gospodarczego”. Główną cechą tego okresu był szybki wzrost produktu narodowego brutto (PNB) i netto (PNN), któremu towarzyszyła wysoka stopa inwestycji, dynamiczny wzrost eksportu, znaczne obniżenie bezrobocia oraz głębokie zmiany w strukturze zatrudnienia. Od połowy lat 90. ubiegłego wieku gospodarka włoska rozwija się wyraźnie wolniej niż przeciętna dla krajów UE.

• Abstract •

The article analyzes the stages of economic development in Italy from the mid-19th century to the 1990s. The Italian economy is an interesting example among developed capitalist countries. In the post-war years, Italy, starting from a low level of economic development, quickly became one of the world's industrial powers. The 1950s and 1960s were a period of dynamic industrialization of this country, which resulted in the emergence and dynamic development of a number of modern industries, especially chemical and engineering. Italy was even considered an example of an “economic miracle”. The main feature of this period was the rapid growth of gross national product (GNP) and net national product (NNP), which was accompanied by a high investment rate, dynamic growth in exports, a significant reduction in unemployment and profound changes in the structure of employment. Since the mid-1990s, the Italian economy has been developing significantly slower than the EU average.

Słowa kluczowe: gospodarka włoska; rozwój gospodarczy; włoski „cud gospodarczy”; eksport i inwestycje; kryzys gospodarczy; bezrobocie i inflacja; ekspansja przemysłowa

Keywords: Italian economy; economic development; Italian “economic miracle”; exports and investments; economic crisis; unemployment and inflation; industrial expansion

Wstęp

Rozwój gospodarczy każdego kraju jest procesem historycznym, w którym splatają się czynniki geograficzne, gospodarcze, społeczne i polityczne, nadając mu określoną dynamikę. Włochy z uwagi na swoją przeszłość są w Europie przypadkiem szczególnym. Podobieństwa do Włoch można znaleźć w Grecji i w pewnym sensie w Portugalii i Hiszpanii. Włochy jako zjednoczone państwo powstały dopiero w 1861 r. Przez setki lat stanowiły zlepek wielu miast-państw oraz terytoriów zależnych. Zjednoczony organizm gospodarczy był w sposób niekorzystny wyposażony w podstawowe czynniki produkcji: pracę, kapitał i ziemię (Zamagni, 2007, ss. 58–59). Mimo stosunkowo dużej liczby ludności przeważała ludność rolnicza, słabo wykształcona i nieprzygotowana do reżymu pracy w przemyśle i życia w mieście. Ogół ludności wykazywał dużą rezerwę do pracy w przemyśle i był niechętny zmianom. W tym czasie zasoby kapitałowe były we Włoszech znikome, a ich nieliczni posiadacze nie byli skłonni dokonywać ryzykownych inwestycji. Udział państwa w sterowaniu gospodarką był niewielki: po pierwsze dlatego, że jako nowo powstały organizm było zbyt słabe, po drugie obowiązująca doktryna wyznaczyła państwu rolę „nocnego stróża” w gospodarce. Uwarunkowania historyczne i przejęte tradycje skierowały Włochy do wyboru rolnictwa jako głównej dziedziny gospodarki (Clark, 2009). Działo się to na przekór warunkom, w jakich tworzyła się produkcja rolna. Włochy miały bowiem słabe gleby, niskie opady roczne oraz niekorzystne pionowe ukształtowanie powierzchni (tereny górzyste).

Poszukując właściwej daty rozpoczęcia rozwoju Włoch w kierunku przemysłowej gospodarki rynkowej (tzw. *big push*), można posłużyć się wskaźnikami Walta Rostowa (Rostow, 1960). Uważał on bowiem, że symptomem właściwego startu rozwoju gospodarczego o trwałych cechach jest: wzrost udziału inwestycji w dochodzie narodowym z 5% do 10% i utrzymanie tego poziomu wydatków w dłuższym okresie, wyodrębnienie i trwały rozwój co najmniej jednej gałęzi przemysłu, trwały rozwój infrastruktury społecznej, politycznej i instytucjonalnej. Jeśli wziąć wszystkie te wskaźniki pod uwagę, to można uznać, że właściwy start rozwoju gospodarczego Włoch nastąpił w okresie 1884–1913 (Tremelloni, 1963). Inne kraje miały wcześniejszy

start rozwoju gospodarczego niż Włochy. Miało to istotny wpływ na pozycję tego kraju wśród innych uprzemysłowionych gospodarek w latach późniejszych.

Tabela 1. Przybliżone daty „startu przemysłowego” sześciu największych krajów uprzemysłowionych

Państwa	Lata
Wielka Brytania	1783–1802
Francja	1830–1860
Stany Zjednoczone	1843–1860
Niemcy	1850–1873
Japonia	1878–1900
Włochy	1894–1913

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Rostow, 1960, s. 47.

W okresie „pierwotnej industrializacji” nastąpił we Włoszech dynamiczny wzrost przemysłu. Źródłem wzrostu była tania siła robocza, często lokalne surowce oraz napływ kapitału zagranicznego. Pojawiły się jednak pierwsze symptomy podziału na lepiej rozwiniętą Północ i zacofane Południe, które narastały już od samego początku na skutek liberalnej polityki gospodarczej hr. Cavoura. Wolna konkurencja była zabójcza dla przedsiębiorstw z Południa i niewiele ich zostało po tym okresie, natomiast firmy z Północy stały się bardziej odporne (Cohen, Federico, 2001).

W latach 1926–1943 funkcjonowała we Włoszech tzw. gospodarka korporacyjna. Kontrola nad systemem bankowym została scentralizowana, przemysł był skoncentrowany w małych i średnich przedsiębiorstwach, ale dla rządu faszystowskiego ambicją była rozbudowa wielkiego przemysłu z dużymi przedsiębiorstwami. W 1932 r. wystąpiła największa depresja w gospodarce światowej. Włochy w tym czasie przeprowadziły rewizję polityki gospodarczej, która wcześniej zmierzała w kierunku liberalizmu gospodarczego. Zapoczątkowano strategię rozwoju opartą na interwencjonizmie państwowym polegającą na zwiększeniu i rozszerzeniu wydatków publicznych i ograniczeniu konsumpcji prywatnej, co doprowadziło do przezwyciężenia kryzysu. W polskim *Małym roczniku statystycznym* z 1939 r. Włochy i Japonię w latach 30. określano jako „kraje o przejściowej strukturze gospodarki”, a do „krajów na wysokim poziomie gospodarki kapitalistycznej” zaliczono Niemcy, Wielką Brytanię, Francję oraz USA (*Mały rocznik statystyczny*, 1939). W 1938 r. około 33% zawodowo czynnej ludności Włoch było zatrudnionych w przemyśle i wypracowywało 34% dochodu narodowego. W rolnictwie było zatrudnionych 48% ludności zawodowo czynnej, która wytwarzała 36% dochodu narodowego. Pod względem produktywności oba działy były równie ważne dla gospodarki, natomiast w procesie aktywizacji zawodowej większą rolę odgrywało rolnictwo. Dynamika

wzrostu zatrudnienia w rolnictwie w latach 1881–1938 wynosiła 2%, a w przemyśle 40% (Toniola, 1980).

Tabela 2. Liczba przedsiębiorstw przemysłowych we Włoszech oraz ich udział w zatrudnieniu w 1939 r.

Wielkość przedsiębiorstwa (według zatrudnienia)	Udział przedsię- biorstw (w %)	Udział zatrudnienia (w %)
Do 10	88,7	24,3
11–50	8,1	15,7
51–250	2,6	23,2
251–1000	0,5	20,1
ponad 1000	0,1	16,7
Razem	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: *Survey of Italy's Economy*, 1947, s. 35.

Powojenna odbudowa, lata 1945–1955

W wyniku wojny potencjał gospodarczy Włoch uległ silnemu zniszczeniu (przemysł w 20% w Centrum i na Północy, a na Południu nawet do 90%; sieć transportowa w 70% oraz majątek narodowy w 20%). Deficyt handlowy w 1946 r. w wysokości ponad 300 tys. mln lirów sprawił, że Włoch nie było stać nawet na niezbędny import podstawowego zaopatrzenia w postaci paliwa, surowców i żywności. Bezpośrednim następstwem wojny był poważny spadek działalności gospodarczej. Produkcja przemysłowa spadła o 75%, a produkcja rolna o 60%. Bardzo silnie ucierpiały porty oraz północne ośrodki przemysłowe: Mediolan i Turyn (*Survey of Italy's Economy*, 1947). Poza stratami materialnymi wystąpiły również: dezorganizacja życia polityczno-gospodarczego, rozpad rynku, spekulacja i rozwój czarnej gospodarki wywołany stacjonowaniem wojsk amerykańskich (Zamagni, 1986, ss. 283–301). W końcu lat 40. wydajność pracy we Włoszech była najniższa w Europie Zachodniej. Dominowały w gospodarce tradycyjne sektory przemysłu o słabym wyposażeniu technicznym (spożywczy, obuwniczy i włókienniczy), których produkcja stanowiła 30–40% dochodu narodowego. Udział produkcji gałęzi nowoczesnych, jak elektronika i mechanika precyzyjna, stanowił zaledwie 8% dochodu narodowego. W 1948 r. przyjęto we Włoszech plan Marshalla i otrzymano w jego ramach oraz poprzedniej pomocy UNRRA około 5 mld dol. Reformy gospodarcze pierwszego demokratycznego rządu doprowadziły do szybkiego zahamowania hiperinflacji i ograniczenia potężnego deficytu budżetowego. Nadrzędnym celem tych działań było także zwiększenie skłonności do oszczędzania, a w dłuższym okresie podniesienie poziomu inwestycji (Battilani, Fauri, 2014). Rozwój gospodarczy nastąpił jednak

wbrew oczekiwaniom „od dołu” poprzez wzrost popytu na skutek podniesienia stanu zamożności klasy średniej. Doszło do zwiększenia konsumpcji, a w konsekwencji nastąpił wzrost poziomu inwestycji oraz produkcji. W 1950 r. Włochy, podobnie jak w latach 1933–1945, były krajem rolniczo-przemysłowym. O fakcie tym przesądzała struktura zatrudnienia. W rolnictwie było zatrudnionych 42,2% ludności czynnej zawodowo (spadek o 6,2% w porównaniu z 1938 r.), w przemyśle 32,1% (spadek o 0,9%), w szeroko rozumianych usługach 25,7%. Sytuacja zmieniła się radykalnie w stosunku do okresu przedwojennego w zakresie produktywności trzech działów gospodarki (Hildebrand, 1965). Największy udział w tworzeniu PKB miały usługi, tj. 49,4%, na drugim miejscu plasował się przemysł – 37,8% (wzrost o 3,8% w porównaniu z 1938 r.) oraz rolnictwo – najmniejszy udział na poziomie 12,8% (spadek o 23,2%). W sferze produkcji występowała wysoka koncentracja kapitału, dzięki której powstały niezagrożone konkurencją wewnętrzną duże koncerny (Fiat, Pirelli, Montecatini), oraz silnie rozdrobnione z uwagi na trudności w szerokim upowszechnianiu postępu technicznego. Od lat 50. struktura przemysłu włoskiego upodobniła się do struktury krajów gospodarczo zaawansowanych, w których wielki przemysł odgrywał nadrzędną rolę. Wynikiem tych procesów było przemieszczenie zatrudnienia z małych przedsiębiorstw do średnich i dużych firm.

Cud gospodarczy w latach 1956–1963

Po zakończeniu rekonstrukcji systemu polityczno-gospodarczego w latach 1945–1955 Włochy wkroczyły w fazę ekspansji gospodarczej. W 1957 r. stały się członkiem-założycielem EWG, co umożliwiło otwarcie autarkicznej gospodarki i zwiększenie inwestycji zagranicznych. Rynek włoski stał się bardzo atrakcyjny dla zagranicznych inwestorów ze względu na niski poziom cen czynników wytwórczych. W 1959 r. według danych Eurostatu godzinowe stawki w przemyśle włoskim były o 20% niższe od obowiązujących w przemyśle niemieckim oraz o 14% niższe od francuskich. Płace były tym niższe, im mniejsze było przedsiębiorstwo. Powyższe czynniki pozwoliły na skoncentrowanie przemysłu w sektorach produkcyjnych o charakterze pracochłonnym, których zbyt był częściowo kontrolowany przez zagranicę (np. sektor produkcji sprzętu gospodarstwa domowego oraz przemysł odzieżowy). W okresie „cudu gospodarczego” (lata 1956–1963) wzrósł dochód narodowy per capita oraz wielkość akumulacji, nastąpił dalszy rozwój przemysłu i otwarcie gospodarki, a także doprowadzono do równowagi bilans płatniczy. Negatywnymi zjawiskami były natomiast dysproporcje w podziale dochodu i strukturze konsumpcji, bezrobocie, masowa emigracja zarobkowa, niska skuteczność

wydatków publicznych oraz zacofanie Południa. Wielokrotna w okresie powojennym dewaluacja lira w stosunku do dolara stworzyła korzystne warunki do rozwoju eksportu. Wzrost eksportu stanowił decydujący czynnik rozwoju i wynikał z wysokiej skłonności gospodarki do importu, który zapewniał dostęp do brakujących surowców, maszyn i nowoczesnych technologii. Członkostwo w EWG wpłynęło na ukierunkowanie produkcji wewnętrznej według popytu zewnętrznego kreowanego w krajach lepiej rozwiniętych o wyższym poziomie dochodu oraz bardziej masowej, a także luksusowej konsumpcji. Przemysł włoski rozpoczął dzięki temu produkcję dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku z przeznaczeniem na eksport. Zastosowano w nim na szeroką skalę nowoczesne technologie obniżające koszty, których w czasach izolacji gospodarczej nie uwzględniano. Wskutek dokonanej modernizacji struktury produkcji w dziedzinach eksportowych nie powiększał się dystans w stosunku do innych krajów (Longo, 1964). Towary włoskie stały się konkurencyjne na rynkach światowych ze względu na relatywnie niski poziom cen i wysokie walory estetyczne.

Otwarcie gospodarki i rozwój eksportu spowodowały ukształtowanie się struktury produkcyjnej złożonej z dynamicznego przemysłu eksportowego i stagnacyjnego przemysłu nastawionego na rynek wewnętrzny. Do pierwszego z nich zaliczały się sektory: mechaniczny, chemiczny, odzieżowy, obuwniczy i samochodowy, do drugiego natomiast należały sektory: spożywczy, tekstylny, budownictwo i handel detaliczny. Zyski realizowane w przemyśle szybciej rozwijającym się były przeznaczane na wzrost inwestycji i ciągłą modernizację aparatu produkcyjnego, przy jednoczesnym ograniczaniu zatrudnienia. W przemyśle stagnacyjnym, gdzie inwestycje modernizacyjne były ograniczane z braku środków, wzrastało zatrudnienie (Kuznets, 1976).

W okresie od 1957 aż do 1964 r. średni roczny przyrost PKB wynosił 7% przy umiarkowanej inflacji na poziomie 3% rocznie. W 1958 r. lir włoski został uznany za najbardziej stabilną walutę, ceny hurtowe były prawie niezmiennie w całym okresie, ceny konsumpcyjne natomiast wzrosły o około 4%. Obecność państwa, zwłaszcza w sektorach kapitałochłonnych, była bardzo wyraźna. Interwencjom publicznym przyświecały dwa cele: pomoc ważnym dla kraju organizmom przemysłowym w początkowym etapie ich rozwoju oraz pomoc tzw. przemysłom prestiżowym, które obejmowały usługi państwa i dostarczanie źródeł energii. Decyzja o rozwoju przemysłu w oparciu o przemysł eksportowy spowodowała jego koncentrację w regionach północnych, co pogłębiało opóźnienie gospodarcze Południa. Główną konsekwencją nierówności ekonomicznych był stały wzrost wewnętrznej i zewnętrznej migracji siły roboczej pochodzącej z Południa. Reakcją na ten proces było wydanie szeregu rozporządzeń prawnych dotyczących tworzenia centrów rozwoju Południa i udzielania pomocy finansowej. Powołano specjalny urząd w postaci Komitetu Ministrów ds. Południa. Pierwszy okres rzeczywistych przemian Południa Włoch

obejmował lata 1958–1963, gdy po raz pierwszy inwestycje w tej części kraju osiągnęły 25% inwestycji ogółem. Z początkiem lat 60. Włochy w pełni stały się krajem przemysłowym. W dziale przemysłu w 1960 r. był zatrudniony największy udział ludności zawodowo czynnej, tj. 40,7% (wzrost o 8,7% w porównaniu z 1950 r.), na drugim miejscu znajdowały się szeroko rozumiane usługi 30,2% (wzrost o 5,2%), a rolnictwo zaczęło mieć w tym zakresie najmniejsze znaczenie – 29,1% (spadek o 13,1%). Wydajność trzech działów była następująca: usługi miały największy udział na poziomie 46,9% w tworzeniu PKB (spadek o 2,5% w porównaniu z 1950 r.), na drugim miejscu plasował się przemysł – 40,0% (wzrost o 2,2%), na ostatnim rolnictwo – 13,1% (wzrost o 1,3%).

Pierwsza powojenna stagnacja gospodarcza, lata 1964–1968

Po latach ekspansji nastąpił spadek aktywności ekonomicznej połączony z narastającym kryzysem społecznym zapoczątkowanym w 1961 r. Zwiększył się wpływ związków zawodowych i jednocześnie spadło bezrobocie ze względu na ciągłe ruchy migracyjne ludności do krajów Europy Zachodniej, które wchłonęły nadwyżki bezrobocia strukturalnego z południa Włoch. W 1964 r. nastąpił rekordowy wzrost płac, które stanowiły w jego następstwie 65,2% wartości dodanej w przemyśle przetwórczym. Mimo nacisku organizacji związkowych nie udało się doprowadzić do wzrostu liczby miejsc pracy. Uzyskane przez pracowników podwyżki płac spowodowały wzrost kosztów wytwarzania, spadek zysków i zmniejszenie konkurencyjności towarów włoskich oraz w konsekwencji doprowadziły do inflacyjnego wzrostu cen. Przedsiębiorcy, chcąc zrekompensować spadek własnych zysków, przystąpili do obniżania inwestycji, zwiększając nacisk na wzrost wydajności pracy. Działania te spowodowały spadek inwestycji w latach 1964–1965 o 8,4%, co skutkowało zmniejszeniem wielkości zatrudnienia i ograniczeniem popytu wewnętrznego. Nasiliło się zjawisko eksportu kapitału za granicę. Pojawił się również okresowy deficyt bilansu handlowego (Bruni, 1969).

Stałość cen na rynkach zagranicznych przy rosnących kosztach wytwarzania we Włoszech czyniła eksport mniej opłacalnym. Stąd też kładziono nacisk na dewaluację lira, aby w ten sposób zrekompensować zyski realizowane w ramach operacji zagranicznych. Główne sektory przemysłu ograniczyły produkcję (*Storia dell'...*, 1977). Spadek produkcji wywołał spadek zatrudnienia i ponowną falę wzrostu emigracji. W latach 1964–1966 płace realne spadły i w zasadzie korzyści płacowe osiągnięte w 1964 r. zostały zlikwidowane. Na przełomie lat 60. i 70. sytuacja gospodarcza byłaby jeszcze trudniejsza, gdyby spadek inwestycji nie został zrekompensowany

pozytywnym wpływem innych czynników. Należał do nich wzrost eksportu do krajów o wysokiej koniunkturze oraz wzrost płac m.in. w dziale usług. W 1967 r. zwiększyła się liczba miejsc pracy i nastąpił wzrost inwestycji. Inflacja wzrosła z poziomu 1% do 8% w okresie 1963–1968. W połowie lat 60. nastąpił rozwój przemysłu państwowego. W 1963 r. znacjonalizowano produkcję energii elektrycznej, powołując monopolistyczne przedsiębiorstwo państwowe ENEL oraz telekomunikację. Państwo stało się także udziałowcem w dwóch z pięciu największych koncernów prywatnych, tj. Montedison i Olivetti. Kryzys w 1964 r. spowodował poszukiwanie przez północny przemysł nowych rynków zagranicznych i wewnętrznych w celu zrównoważenia spadku popytu. W latach 1964–1966 nastąpiła ekspansja handlowa Północy na Południu, co wywołało kryzys wśród działających tam małych i średnich przedsiębiorstw.

Tabela 3. Struktura zatrudnienia i udział w tworzeniu PKB Włoch rolnictwa, przemysłu i usług (w wybranych latach, w %)

Lata	Struktura zatrudnienia				Udział w tworzeniu PKB			
	rolnictwo	przemysł	usługi	razem	rolnictwo	przemysł	usługi	razem
1950	42,2	32,1	25,7	100,0	12,8	37,8	49,4	100,0
1960	29,1	40,7	30,2	100,0	13,1	40,0	46,9	100,0
1970	17,2	44,3	38,5	100,0	7,6	38,5	53,9	100,0
1980	11,1	39,5	49,4	100,0	5,8	39,0	55,2	100,0
1990	8,3	32,2	59,5	100,0	3,8	35,5	60,7	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: *Annuale statistico*, różne lata.

Kryzys społeczno-gospodarczy i decentralizacja funkcjonalna przedsiębiorstw, lata 1969–1973

Pod koniec lat 60. we Włoszech, podobnie jak w innych krajach zachodnich, coraz silniejsze stały się napięcia społeczne, które zostały wywołane naciskiem pracodawców na wzrost wydajności. W trakcie „gorącej jesieni” w 1969 r. wybuchła największa w powojennej historii kraju fala strajków na tle żądań poprawy sytuacji materialnej pracowników najemnych. W wyniku strajków w 1970 r. obniżyła się we Włoszech wydajność pracy oraz stracono 75% czasu pracy. Konflikt pracowników z pracodawcami doprowadził do wzrostu wynagrodzeń w największych przedsiębiorstwach, czego następstwem było wystąpienie zjawisk inflacyjnych. Do tego momentu nieliczne okresy przyspieszonego wzrostu cen (np. lata 1961–1964) skutecznie ograniczano poprzez restrykcyjną politykę pieniężną, którą ułatwiała

w owym czasie bierna postawa związków zawodowych. W pierwszej połowie lat 70. inflacja we Włoszech w przeciwieństwie do lat 1950–1969 była najniższa w porównaniu z innymi krajami. Na przykład w 1968 r. wzrost cen wynosił 1,7% rocznie, a osiągnął na koniec tego samego roku poziom 11,6%. Na początku tej dekady wystąpił po raz pierwszy w ostrej postaci dualizm wielkości kapitału, który przejawiał się w odmiennym sposobie działania, reakcjach i dostosowaniu do otoczenia małych i średnich przedsiębiorstw z jednej strony oraz dużych z drugiej (*The Banking System...*, 1985). W latach 1961–1971 zatrudnienie w firmach z ponad 1000 pracownikami wzrosło z 13% do 16% ogółu zatrudnionych w przemyśle przetwórczym, w przedsiębiorstwach zatrudniających mniej niż 10 pracowników spadło z 28% do 23%, a w jednostkach zatrudniających „od 10 do 99 pracowników” wzrosło o 2%, osiągając 31%. Pierwsza połowa lat 70. była związana z dalszym wzrostem roszczeń płacowych. Kryzys przełomu lat 60. i 70. zmusił do rewizji dotychczasowy model wzrostu gospodarczego Włoch. Bezpośrednią tego przyczynę stanowił fakt, że Włochy przestały być rezerwuarem taniej siły roboczej. Ponadto w fazie recesji nasycony rynek światowy nie stwarzał możliwości łatwej sprzedaży produkcji opartej na prostej imitacji technologii, jakie dotychczas przeważały w gospodarce włoskiej (Fua, 1990).

W większości dużych przedsiębiorstw brakowało planowania i zarządzania strategicznego, w małych natomiast ze względu na ich specyfikę nigdy nie kładziono na wymienione funkcje specjalnego nacisku, co w sposób istotny ułatwiłoby osiągnięcie w długim okresie stabilnej pozycji rynkowej. Rząd starał się promować zmiany mające na celu unowocześnienie funkcjonowania przedsiębiorstw istniejących. Zwrócono przy tym szczególną uwagę na rozwój organizacji i technologii w największych koncernach prywatnych. Uruchomiona została specjalna instytucja, tzw. Cassa d'integrazione, która miała za zadanie niesienie pomocy materialnej pracownikom zwalnianym z dużych firm, ponieważ ze względu na relatywnie wysoki jednostkowy poziom zatrudnienia stwarzały one w okresie nasilenia strajków poważny problem socjalny dla władz (Stefanowicz, 1976). Największe firmy zreorganizowano, wydzielono działy, których nie można było dostosować do nowych technologii – część z nich całkowicie zlikwidowano, a inne istotnie ograniczono. W przeciwieństwie do lat 60., kiedy tendencją w rozwoju organizacji przedsiębiorstw była integracja pionowa, na początku lat 70. nasilił się ogólnogospodarczy proces tzw. decentralizacji funkcjonalnej. W jej wyniku nastąpiła intensywna wymiana produktów pośrednich w przemyśle. Pozytywny wpływ na decentralizację wywarło ustawodawstwo sprzyjające ekonomicznemu rozproszeniu.

W połowie lat 70. dynamika wzrostu dużych przedsiębiorstw została wyhamowana. Zatrudnienie wzrosło głównie w jednostkach do 100 pracowników.

Przedsiębiorstwa największe z zatrudnionymi ponad 500 pracownikami wykazywały największy procentowy spadek miejsc pracy. W latach 1971–1973 doszło do dalszego zmniejszenia niewielkich z natury firm włoskich, co przyczyniło się do wzrostu udziału przedsiębiorstw małych w ogólnym zatrudnieniu. Największy wzrost (o ok. 60% w stosunku do poprzedniego dziesięciolecia) nastąpił w firmach zatrudniających od 10 do 19 pracowników, a także w najmniejszych firmach zatrudniających do 10 pracowników, które wcześniej zazwyczaj zanikały. Proces redukcji wielkości przedsiębiorstw objął zasadniczo większą część przemysłu przetwórczego z wyjątkiem sektora spożywczego, odzieżowego i produkcji wyrobów metalowych.

Tabela 4. Tempo zmian zatrudnienia we włoskich przedsiębiorstwach przemysłu przetwórczego w latach 1974–1988 (w %)

Wielkość zatrudnienia (wg zatrudnienia)	Tempo wzrostu			
	1974–1977	1978–1980	1981–1985	1986–1988
20–99	0,3	0,6	0,8	0,6
100–199	-0,2	0,0	-0,7	0,1
ponad 200	-0,4	-1,2	-6,7	-2,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: *Ristrutturazione economica...*, s. 23.

Z procesem decentralizacji był ściśle związany rozwój usług produkcyjnych i innowacyjnych, który opierał się na ekonomicznym wyodrębnieniu z cyklu produkcyjnego i przekształceniu w niezależne pod względem organizacyjnym i ekonomicznym działy usługowe: marketingowy, inżynierski, informacyjny, technologiczny, organizacyjny i inne (Maddison, 1991, ss. 225–241). Do najważniejszych konsekwencji decentralizacji należały: obniżenie kosztów siły roboczej, zwiększenie stopnia jej wykorzystania i osłabienie migracji pracowników „obrotu wewnątrzprzemysłowego” oraz zmniejszenie ilości umów zlecenia i samodzielnych firm pracujących na rzecz innych podmiotów.

Tabela 5. Udział usług produkcyjnych i pozaprodukcyjnych w przemyśle w latach 1973–1990 (w %)

Dział/sektor gospodarczy	Udział		
	1973	1981	1990
Przemysł ogółem	100,0	100,0	100,0
Usługi w przemyśle ogółem	22,1	26,2	33,3
Usługi produkcyjne	11,5	13,2	17,2
Usługi pozaprodukcyjne	10,6	13,0	16,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: *Ten Years of Italian...*, 1990, s. 423.

Wskaźnik bezrobocia wzrósł i w 1973 r. osiągnął poziom 6,4%. Zahamowanie zagranicznej migracji włoskiej rozpoczęło się w 1967 r., gdy w krajach zachodnio-europejskich tradycyjnie przyjmujących włoską siłę roboczą pojawiły się symptomy kryzysu. Do końca tego okresu nastąpiło odwrócenie dotychczasowych tendencji migracyjnych we Włoszech, tj. po raz pierwszy w 1973 r. liczba imigrantów przekroczyła liczbę emigrantów.

Średnia stopa wzrostu inwestycji wynosiła w tym czasie 3%. Wystąpiły dość istotne zmiany w dynamice regionalnej inwestycji. Inwestycje w północnych okręgach przemysłowych miały charakter odtworzeniowy, natomiast na Południu nastąpiła długo oczekiwana ekspansja nowych inwestycji, realizowana przede wszystkim przez przedsiębiorstwa o udziałach państwowych (50% całości inwestycji na Południu w 1970 r.). Zatrudnienie w tej części kraju stanowiło jednak nadal 22,2% zatrudnienia ogółem, podczas gdy udział inwestycji zwiększył się o 10% w ciągu lat 1970–1972 i wynosił 36,6% inwestycji ogółem we Włoszech (Rota, 2008).

W połowie 1972 r. polityka pieniężna i budżetowa były ekspansywne. Wydatki publiczne wzrosły i stanowiły ponad 40% PKB (najwyższy poziom wśród krajów uprzemysłowionych). W 1973 r. przeprowadzono dewaluację lira o 15% i wprowadzono jego kurs płynny. Apogeum wzrostu ilościowego przemysłu przypada na początek lat 70. W 1970 r. w przemyśle było zatrudnionych 44,3% ludności czynnej zawodowo (wzrost o 3,6% w porównaniu z 1960 r.), w szeroko rozumianych usługach 38,5% (wzrost o 8,5%) i w rolnictwie 17,2% (spadek o 11,9%).

Normalizacja struktury gospodarczej na niskim poziomie aktywności ekonomicznej, lata 1974–1979

Okres ten, chociaż był związany z głęboką depresją gospodarczą w 1975 r., wywołaną wcześniej kryzysem energetycznym, można określić mianem „normalizacji gospodarczej”. Po raz pierwszy, podobnie jak w innych krajach uprzemysłowionych, nastąpił spadek poziomu dochodu narodowego (o 3,6%) oraz inwestycji (o 14%). W latach 1973–1974 podjęto pewne kroki ograniczające kredyty dla przedsiębiorstw. Wprowadzono również zmiany podatków, aby obniżyć popyt wewnętrzny oraz ograniczyć import. W latach 1974–1979 zatrudnienie było w zasadzie ustabilizowane, co oznaczało powstanie poważnego problemu bezrobocia odnoszącego się do młodzieży wchodzącej w wiek produkcyjny. Innym problemem był kreujący deficyt budżetowy wzrost wydatków publicznych związany z przeciwdziałaniem niekorzystnym zjawiskom gospodarczym (spadek dochodu i inwestycji) oraz społecznych (bezrobocie). Inflacja osiągnęła w 1977 r. poziom 10,1% (najwyższy wśród krajów wysoko

rozwiniętych). Pogorszyło się również saldo bilansu płatniczego, który w latach 1972–1976 wykazywał deficyt. Kryzys energetyczny oraz depresja gospodarki światowej wpłynęły na przemysł włoski w sposób bardzo negatywny. Trudności dotknęły zarówno duże przedsiębiorstwa, jak i małe działające w nowoczesnych i tradycyjnych sektorach. Z wyjątkiem niektórych przedsiębiorstw (np. Fiat), gdzie unowocześniono procesy produkcyjne poprzez automatyzację, sytuacja większości firm była krytyczna. Następstwem było drastyczne obniżenie produkcji i zwalnianie pracowników (najbardziej w przemyśle chemicznym, włókienniczym oraz włókien syntetycznych). Wyraźnie spadło znaczenie dużych jednostek na rzecz średnich i małych. Uległa zmianie przeciętna wielkość przedsiębiorstwa, gdyż w miejsce zamykanych dużych firm powstawała zwiększona liczba mniejszych (Bernabe, 1976). Proces ten zachodził głównie we Włoszech centralno-środkowych. Pogorszenie warunków gospodarczych było najbardziej widoczne na Południu (Trznadel, 1988). W obliczu trudnej sytuacji w gospodarce, dodatkowo osłabionej światowym kryzysem walutowym (dewaluacja lira wzrosła z 17,5% w 1974 r. do 44,5% w 1979 r.), związki zawodowe wyraziły gotowość do niesienia pomocy krajowi poprzez rozsądną politykę żądań płacowych. Można więc stwierdzić, że zagrożenie gospodarcze doprowadziło do normalizacji stosunków między pracodawcami a pracownikami. W 1979 r. Włochy przystąpiły do Europejskiego Systemu Walutowego, co spowodowało ich odsunięcie od strefy dolarowej i związanie się ze strefą marki zachodnioniemieckiej. Pobudziło je to do działania na rzecz utrzymania i poprawy konkurencyjności eksportu włoskiego na rynkach europejskich (Spinelli, Fratianni, 1991).

W dążeniu do pełnej normalizacji sytuacji gospodarczej podjęto próbę określenia wyraźnej linii rozwojowej kraju, formułując tzw. plan 3-letni na lata 1979–1981, zwany również planem Pandolfiego. Zasadniczym celem tego planu miała być walka z inflacją oraz obniżenie deficytu budżetowego.

Wahania koniunkturalne spowodowane drugim kryzysem naftowym, lata 1980–1985

W latach 80. na skutek procesu decentralizacji wynikającego z kryzysu dotychczasowego modelu wzrostu (energetycznego) nastąpiło przesunięcie zatrudnienia z przemysłu do usług. Większego znaczenia nabrały usługi w przemyśle, które wzrosły w latach 1971–1981 o 3,9%. W 1980 r. w szeroko rozumianych usługach było zatrudnionych 49,4% ludności czynnej zawodowo (wzrost w porównaniu z 1970 r. o 11,1%), w przemyśle 39,5% (spadek o 5,2%) oraz w rolnictwie 11,1% (spadek o 6,1%). Udział poszczególnych działów w tworzeniu PKB był następujący: usługi

55,2% (wzrost o 1,3% w porównaniu a 1970 r.), przemysł 39,0% (spadek o 0,5%) i rolnictwo 5,8% (spadek o 2,2%).

Drugi kryzys energetyczny w latach 1979–1980 będący skutkiem wojny iracko-irańskiej spowodował dalsze utrzymanie się niekorzystnych zjawisk w gospodarce włoskiej. Zamiast opanowania inflacji wystąpił ponowny wzrost cen oraz pojawił się po raz pierwszy od 1976 r. ujemny bilans płatniczy. W związku z tym konieczne stało się przeprowadzenie dewaluacji lira o 6% w 1981 r. W celu opanowania inflacji wprowadzono restrykcyjną politykę monetarną i podniesiono podatki. Został również sformułowany nowy plan gospodarczy średniookresowy na lata 1981–1983, ponieważ nie udało się zrealizować planu Pandolfiego. Głównymi założeniami tego planu były: zmniejszenie zależności gospodarki Włoch od zagranicznych źródeł energii i produktów żywnościowych, zwiększenie eksportu artykułów przemysłowych, rozwój turystyki oraz ograniczenie deficytu budżetowego. Pewne pozytywne rezultaty tego planu były efektem częściowo prowadzonej w tym okresie polityki wewnętrznej, ale w większym stopniu wynikały one z korzystnych zmian sytuacji międzynarodowej. Zmniejszenie inflacji stało się możliwe przede wszystkim dzięki stopniowej obniżce, poczynając od 1984 r., cen surowców na rynku światowym i znacznemu spadkowi z początkiem 1985 r. ceny ropy naftowej. Silne uzależnienie gospodarki włoskiej od zewnętrznych źródeł energii oddziaływało negatywnie na równowagę gospodarczą. Z tych względów skutki kryzysu energetycznego były we Włoszech głębiej odczuwane niż w innych krajach uprzemysłowionych (Muszewska, 1986). Jednocześnie, porównując poziom inflacji w latach 1980–1983, należy stwierdzić, że odpowiadał on jej wielkościom w latach 1974–1975.

Sytuacja na rynku pracy ze względu na przedstawione trudności kształtowała się również niekorzystnie. Stopa bezrobocia wzrosła z poziomu 7,6% w 1980 r. do 10,1% w 1983 r. (w stosunku do liczby ludności zawodowo czynnej). Pomimo częściowej poprawy warunków gospodarowania w latach 1984–1985 bezrobocie nie uległo obniżeniu, gdyż zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie przeprowadzono dalsze redukcje liczby zatrudnionych pracowników. U schyłku tego okresu wzrosła stopa inwestycji pomimo utrzymywania się wysokiego oprocentowania kredytów i niewykorzystania części aparatu produkcyjnego. Jednocześnie, z wyjątkiem 1983 r., ciągle wzrastał deficyt bilansu handlowego.

Analiza wielkości przedsiębiorstw po 1981 r. może być przeprowadzona wyłącznie przy wykorzystaniu wskaźników pośrednich opartych na „Badaniach wartości dodanej brutto” przeprowadzonych przez ISTAT (włoski odpowiednik GUS) lub ENEL (Państwowe Przedsiębiorstwo Energii Elektrycznej), dotyczących wykorzystania energii elektrycznej. Na początku lat 80. nastąpił spadek zarówno liczby przedsiębiorstw, jak i zatrudnienia. Interpretacja danych ENEL jest skomplikowana ze względu

na brak precyzyjnego wskaźnika wielkości firm. Wykorzystywana moc energii elektrycznej z powodu zróżnicowania zapotrzebowania na energię w odmiennych procesach produkcyjnych tylko w przybliżony sposób określała wielkość podmiotów gospodarczych. Dane dotyczące ilości i wielkości poziomów wykorzystania energii elektrycznej do 1984 r. świadczyły o zmniejszeniu się liczby przedsiębiorstw najmniej energochłonnych (do 30 kW), wzroście przedsiębiorstw średnio energochłonnych od 30 kW do 100 kW i o niewielkim zwiększeniu zużycia w przedsiębiorstwach najbardziej energochłonnych (ponad 100 kW). Ogółem nastąpił wzrost wykorzystania energii elektrycznej w przemyśle przetwórczym w okresie 1982–1984 o 0,2%, co świadczyło o wzroście aktywności przedsiębiorstw.

Ożywienie gospodarcze w latach 1986–1989

Z początkiem 1986 r. wystąpiły warunki zewnętrzne sprzyjające ożywieniu gospodarki włoskiej. Wcześniejsza obniżka cen surowców i spadek cen produktów naftowych na rynku światowym oraz zmiana kursu dolara stworzyły przesłanki dla poprawy sytuacji ekonomicznej kraju. Zmniejszyła się presja inflacyjna i nastąpiło obniżenie deficytu bilansu płatniczego. Spadły ceny hurtowe, natomiast ceny detaliczne wzrosły 2-krotnie wolniej niż w 1995 r., a stopa ich wzrostu wynosiła 4%. Nastąpiło także obniżenie deficytu budżetowego o 12,5% i wzrósł popyt wewnętrzny – głównie konsumpcyjny. Niezależnie od korzystnych zmian gospodarczych obawy budził systematyczny wzrost bezrobocia w rolnictwie i niewielki wzrost stopy inwestycji (1,6% w 1986 r. w stosunku do 2–3-krotnie wyższej stopy inwestycji w latach poprzednich) pomimo obniżenia stóp procentowych. Zapoczątkowana w 1986 r. poprawa sytuacji gospodarczej spowodowała ożywienie aktywności gospodarczej w kolejnych 2 latach. Pod względem rezultatów ekonomicznych rok 1988 okazał się najlepszy w całym dziesięcioleciu (Rinaldi, Pistoresi, 2012, ss. 241–254). Wskutek wzrostu popytu globalnego w kraju i za granicą zwiększyła się produkcja przemysłu oraz nastąpił wzrost wykorzystania aparatu wytwórczego. Szczególnie rozwinęła się produkcja usług, co wywarło istotny wpływ na sytuację na rynku pracy. Nastąpił wzrost zatrudnienia o 1,4%, gdyż sektor usług przyjmował nadwyżki siły roboczej, przyczyniając się do generalnej stabilizacji bezrobocia na poziomie 12%. Wskaźnik ten przekroczył przeciętny poziom w EWG i jedynie Hiszpania miała wówczas miała wyższe bezrobocie wynoszące 17%.

Stopa wzrostu PKB wynosiła w 1988 r. 4,1% i była jedną z wyższych wśród krajów wysoko rozwiniętych oraz jedną z najwyższych w całym dziesięcioleciu. W latach 1987–1988 wzrosło także tempo inwestycji, przewyższając dynamikę wzrostu

PKB. Ponadto zwiększyła się wymiana zagraniczna, zarówno w ujęciu ilościowym, jak i wartościowym. Szybki wzrost popytu spowodował nieznaczny w stosunku do lat 70. przyrost zysków, zwiększając możliwości samofinansowania przedsiębiorstw. Stało się to podstawą do podjęcia programów modernizacyjnych oraz wprowadzania nowych technologii, głównie w dziedzinach eksportowych. Obok pozytywnych zjawisk występowały również negatywne. Pogłębiał się deficyt budżetowy, co zmusiło władze do poszukiwania środków zaradczych. W maju 1988 r. ogłoszono oficjalnie „Plan poprawy finansów publicznych na lata 1988–1992”, lecz trudności w zakresie kontroli wydatków oraz niekorzystna stopa procentowa utrudniały jego realizację. Jednocześnie niezadowolenie pracowników wynikające ze wzrostu obciążeń podatkowych wywołało silne protesty w 1988 r., które zmusiły do korekty przyjęte założenia. W rezultacie deficyt budżetowy w latach 1989–1990 jeszcze bardziej się pogłębił. Od 1987 r. nastąpiło nieznaczne przyspieszenie procesów inflacyjnych. Średnie tempo wzrostu cen hurtowych i detalicznych w okresie 1987–1989 wynosiło 5% z tendencją do stopniowego wzrostu.

Kryzys polityczno-gospodarczy w latach 1990–1993

W 1990 r. dynamiczny wzrost PKB został zatrzymany (wzrost kształtował się na poziomie 2,2%). Inflacja ponownie zaczęła wzrastać. Stopa redyskontowa została obniżona, ale utrzymywała się wciąż na wysokim poziomie w stosunku do stopy w RFN. Podaż pieniądza została obniżona, ponieważ popyt na kredyt powstrzymało wprowadzenie restrykcyjnej polityki podatkowej. Obniżyło się tempo wzrostu bezrobocia w wyniku zwiększenia zatrudnienia w małych i średnich przedsiębiorstwach. Aktywność ekonomiczna była w tym roku dość wysoka, zwłaszcza w usługach. Inflacja na poziomie 4,2% była o 1% niższa niż w roku poprzednim. W 1991 r. poziom aktywności ekonomicznej obniżył się drugi rok z rzędu. Oczekiwany wzrost popytu światowego w 1991 r. opóźnił się, co poważnie wpłynęło także na stan koniunktury wewnętrznej. Przyrost PKB wynosił w 1991 r. 1,4% i był najniższy od 1983 r. Produkcja przemysłowa wykazywała spadek o około 2% w stosunku do 1990 r. Również stopień wykorzystania obiektów przemysłowych zmniejszył się do poziomu 76,9%, a wysoka stopa procentowa istotnie przyczyniła się do spadku zysków w przedsiębiorstwach (*Relazione generale...*, 1992). W 1991 r. nastąpił wzrost popytu wewnętrznego o 2,8% w porównaniu z rokiem poprzednim. Inwestycje wzrosły w tym okresie tylko o 0,9%. Import dóbr i usług wzrósł o 2,9% ponad popyt wewnętrzny. Import dóbr konsumpcyjnych wzrósł w porównaniu z rokiem poprzednim, zakup dóbr inwestycyjnych natomiast spadł i był związany ze

spadkiem działalności produkcyjnej, co wpłynęło również na spadek importu dóbr pośrednich i surowców. Spadek eksportu o 0,8% był rezultatem pogorszenia pozycji konkurencyjnej Włoch wynikającej ze stagnacji w gospodarce światowej (*Industria italiana...*, 1992). Pomimo spadku cen źródeł energii i innych surowców (zarówno w dolarach, jak i w lirach) wskaźnik inflacji pozostawał na tym samym poziomie co w 1990 r. Było to przede wszystkim uwarunkowane przyczynami wewnętrznymi, a głównie brakiem reformy systemu indeksacji płac. Ceny dóbr konsumpcyjnych wzrosły średnio o 6,4%, podczas gdy ceny hurtowe o 5,3% (zdecydowanie wyższy poziom niż w innych krajach wysoko rozwiniętych).

W 1992 r. nastąpił spadek dynamiki wzrostu gospodarczego we Włoszech do 0,5% przy równoległym obniżeniu się nakładów inwestycyjnych o 2,0% oraz dynamiki wzrostu spożycia do około 1,8%. W tym samym roku nastąpił spadek stopy inflacji z 6,4% do 5,4%, co należy tłumaczyć obniżeniem się popytu wewnętrznego w wyniku częściowego zawieszenia indeksacji wynagrodzeń w przemyśle i administracji publicznej (na mocy porozumienia ze związkami zawodowymi w 1991 r.) oraz wzrostem obciążeń podatkowych. Produkcja przemysłowa w 1992 r. uległa zmniejszeniu średnio o 0,6% rocznie. Lepsze wyniki niż w 1991 r. uzyskano w handlu zagranicznym (Trento, 2003, ss. 1093–1102). Zmniejszyło się w omawianym okresie saldo obrotów handlowych z zagranicą z 16 028 mld lirów do 12 681 mld lirów, co było związane z większą dynamiką eksportu (+ 4,6%) niż importu (+ 2,8%). W przypadku obrotów płatniczych nastąpiło prawie 4-krotne zwiększenie ujemnego salda w 1992 r. Rezerwy dewizowe Banku Włoch powróciły w końcu roku do zbliżonego poziomu sprzed kryzysu walutowego w 1991 r., kiedy Włochy wyszły z ESW, a lir włoski na skutek dewaluacji i deprecjacji stracił na wartości 14%. Od tego czasu następował dalszy proces deprecjacji lira, który w stosunku do dolara i marki niemieckiej stracił na wartości w ciągu roku ponad 30% (Komar, 1993). Stopa bezrobocia wzrosła w 1992 r. do 11,1%, co oznaczało spadek zatrudnienia o około 120 tys. osób. Deficyt budżetowy osiągnął w 1992 r. astronomiczny poziom 107,5% PKB. W 1993 r. nastąpił dalszy spadek popytu wewnętrznego oraz produkcji, który rozpoczął się jesienią 1992 r. Spadek produkcji i zatrudnienia początkowo objął przemysł, a następnie usługi. Niska skłonność do konsumpcji wywołała spadek konsumpcji prywatnej. Eksport zwiększył się na skutek dewaluacji lira. Wystąpiły słabe tendencje wzrostowe PKB. Produkcja spadła o 3,8%. Wykorzystanie aparatu produkcyjnego uległo zmniejszeniu w stosunku do roku poprzedniego o 2%, osiągając poziom 75%. Duże przedsiębiorstwa w celu poprawy własnej zyskowności zmniejszyły zatrudnienie o prawie 6% (wliczając w to również personel na stanowiskach kierowniczych). Natomiast instytucje finansowe zwiększyły zatrudnienie dzięki wprowadzonej liberalizacji sfery monetarnej. Ogólny poziom stopy bezrobocia w 1993 r. wynosił we Włoszech 10,3%.

Podsumowanie

Po potędze włoskiej z okresu 1952–1963 pozostało w latach 90. naprawdę niewiele. Piętrzenie się problemów gospodarczych przez następne 40–50 lat spowodowało, że na koniec 2010 r. Włochy miały dług publiczny rządu 120% PKB i po Grecji, której zadłużenie sięgało w tym czasie 143% PKB, były najbardziej zadłużonym państwem w Europie (Gualdesi, 1994, ss. 38–60). Biorąc jednak pod uwagę, że gospodarka Włoch była w tym czasie około 7-krotnie większa od gospodarki Grecji, włoski dług publiczny był około 6 razy większy od greckiego. Daje to podstawy do stwierdzenia, że ewentualne problemy z wypłacalnością Włoch mogły mieć znacznie poważniejsze konsekwencje dla stabilności strefy euro niż bankructwo stosunkowo niewielkiej Grecji.

Bibliografia:

- Annuario geoeconomico mondiale, commercio e produzione.* (1993). Roma: ICE.
- The Banking System and the Financial Structure in Italy.* (1985). Research Paper BNL. Roma: Banca d'Italia.
- Battilani, P., Fauri, F. (2014). *L'economia italiana italiana dal 1945 a oggi.* Bologna: Il Mulino.
- Bernabe, E. (1976). *Struttura finanziaria e politica economica in Italia.* Milano: Angeli.
- Bruni, L. (1969). *Lo sviluppo economico in Italia.* Milano: Angeli.
- Clark, M. (2009). *Współczesne Włochy: 1871–2006.* Warszawa: Książka i Wiedza.
- Cohen, J., Federico, G. (2001). *The Growth of the Italian Economy.* New York: Cambridge University Press.
- Fua, G. (1990). *Diffusione territoriale dello sviluppo.* Milano: Angeli.
- Gualdesi, M. N. (1994). *L'Italia e l'integrazione europea, W: L'Italia nella Politica Internazionale. Anno Ventunesimo* (ss. 38–60). Roma: Istituto Affari Internazionali.
- Hildebrand, G. (1965). *Growth and Structure in the Economy of Modern Italy.* London–Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Industria italiana e Mercato Unico Europeo.* (1992). Roma: CSC-Confindustria.
- Komar, A. (1993). *Europejska unia walutowa.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kuznets, S. (1976). *Wzrost gospodarczy narodów.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- La politica industriale in Italia dal'45 ad oggi: fase, intrecci, prospettive 90. (1990). *Rivista di politica economica*, 5.
- Le regioni in cifre.* (1992). Roma: ISTAT.
- Le sviluppo economico Italiano: 1861–1949.* (1973). Roma: Bari-Laterza.
- Longo, G., Longo, L. (1964). *Włoski „cud gospodarczy” w świetle analizy marksistowskiej.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

- Maddison, A. (1991). A Revised Estimate of the Italian Economic Growth. (1991). *Banca del Lavoro Quarterly Review*, 177, 225–241.
- Mały rocznik statystyczny 1939. (1939). Warszawa: GUS.
- Muszevska, H. (1986). *Wydatki prywatnego sektora przemysłowego we Włoszech przeznaczone na badania i rozwój w latach 1979–1985*. Warszawa: Ośrodek Informacji Centralnej.
- Relazione generale sulla situazione economica del paese*. (1992). Roma: Istituto poligrafico e zecca dello Stato.
- Rinaldi, A., Pistoiesi, B. (2012). Exports, Imports and Growth: New Evidence on Italy: 1863–2004. *Explorations in Economic History*, 49(2), 241–254.
- Rossi, N., Sorgato, A., Toniolo, G. I. Conti (1993). Economici Italiani: una Ricostruzione Statistica, 1890–1990. *Rivista di Storia Economica*, 10, 1–47.
- Rostow, W. (1960). *The Stages of Economic Growth*. Cambridge: Blackwell Publishing on behalf of the Economic History Society.
- Rota, M. (2008). *Sviluppo industriale e dualismo economico in Italia nella seconda metà del XX secolo*. Soveria Mannelli: Rubettino.
- Spinelli, F., Fratianni, M. (1991). *Storia monetaria d'Italia. L'evoluzione del sistema monetario e bancario*. Milano: Mondadori.
- Stefanowicz, J. (1976). *Włochy współczesne*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Storia dell'industria italiana*. (1977). Roma: A. Banca Nazionale dell'Agricoltura.
- Survey of Italy's Economy*. (1947). Roma: UNRRA.
- Ten Years of Italian Economy and the Outlook for the Nineties. (1990). *Review of Economic Conditions in Italy*, 3, 22–38.
- Toniola, G. (1980). *L'economia dell'Italia fascista*. Roma: Franco Angeli.
- Tremelloni, R. (1963). *Economia italiana 1861–1961*. Milano: Il Mulino.
- Trento, S. (2003). Stagnazione e frammentazione produttiva. *Il Mulino*, 6(410), 1093–1102.
- Trznadel, W. (1988). *Przestrzenne dysproporcje gospodarczo-społeczne we Włoszech XIX i XX w. i drogi ich przezwyciężenia*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Valli, V. (1976). *L'economia e la politica economica in Italia*. Milano: Rubettino Editore.
- Vitali, O. (1970). *Aspetti dello sviluppo economico italiano alla luce della ricostruzione della popolazione attiva*. Roma: Istituto di Demografia.
- Zamagni, V. (1986). *Betting on the Future. The Reconstruction of Italian Industry, 1946–1952*. W: J. Becker, F. Knipping (red.). *Power in Europe? Great Britain, France, Italy and Germany in a Postwar World, 1945–1950* (ss. 283–301). Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Zamagni, V. (2007). *Introduzione alla storia economica d'Italia*. Bologna: Il Mulino.